

פרק מה. מותרות**רכו. החופש להתעשר**

מצאנו שתי דעות הנראות כסותרות. מחד גיסא קובעת התורה שיש ללכת בדרך האמצעית,¹ ופוסק הרמב"ם בהלכות דעות: "הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה... לא יהיה עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה...".² בהלכות תשובה פוסק הרמב"ם שעל רדיפת ממון יש לחזור בתשובה.³

מאידך גיסא קובעת התורה שהעושר הוא ברכה. יעקב אבינו מברך את בנו: "יששכר חמר גרם", ומתרגם אונקלוס: "יששכר עתיר בנכסין".⁴ שנינו: "העושר... נאה לצדיקים ונאה לעולם".⁵ היעב"ץ מצווה את בניו: "... בחרו במדת העושר, והשתדלו לקנות עושר ונכסים באמונה וביושר, ותזכו בעולם הזה ולעולם הבא... והעושר הזה היא מתנה נתונה מאת המקום".⁶

כותב הגר"א: "כן חמדת הפרנסה והממון אינה אסורה מכל וכל, כי כן כתיב: 'למען יברכך ה' אלקיך בכל מעשה ידך אשר תעשה'".⁷ הראי"ה קוק כותב: "יש לכל אדם רשות להיות עוסק במשא ומתן ולקנות נכסים וקנינים אפילו יותר מדי הכרח סיפוקו, ואין בזה משום ביטול תורה...".⁸ פוסק הרב יוסף אליהו הענקין: "לא הגבילה התורה את רמת החיים בהוראות מפורשות והשאירה תחום זה לבחירתו הפרטית של האדם, במסגרת האפשרויות הרחבות שבעולם הנסיון".⁹ פוסק האגרות משה: "... משמע שליכא איסור לאלו שעוסקין במלאכה ובפרגמטיא גם ליותר מכדי חיים של אינשי בינונים, אלא גם להתעשר, אף שלא מקיים מצווה זו דלימוד התורה כראוי".¹⁰

התורה מתירה לצאת לחו"ל כדי להתעשר,¹¹ ואף מתירה להכנס לסכנה מסוימת לשם כך.¹²

¹ ראה סעיף מג.

² רמב"ם דעות א ד. נראה, שכוונת הרמב"ם באומרו: "דבר שצריך לו לחיי שעה" היא פרנסה לשנה מראש, ראה סעיף צב הערה 4. וראה אבדר"ן לו ה; רמב"ם תלמוד תורה א יב; עינים למשפט ברכות לה ב ד"ה תורתם קבע וגו'. לדינא אין איסור להתכונן גם ליותר משנה מראש. ראה הטור יו"ד רנג, שכל מי שאין לו קרן שממנה הוא יכול להתפרנס כל ימיו נדון כעני, וראה סעיף נא הערה 39.

³ ראה רמב"ם תשובה ז ג. וראה שערי תשובה א לא; מ"ב קלו ס"ק ב; עין איה ברכות א פרק חמישי עו.

⁴ בראשית מט יד. על נחלת יששכר ראה בבלי בבא קמא יז א.

⁵ משנה אבות ו ח. ראה בבלי עירובין פו א: "רבי מכבד עשירים, רבי עקיבא מכבד עשירים וכו'".

⁶ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית דרך ארץ, פרק ה, דף צא ב. וראה בבלי שבת כה ב: "איזה עשיר רבי טרפון אומר: כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות וכו' ", ומבאר רש"י ד"ה איזה עשיר: "נפקא מיניה למטרח להדורי אמילתא".

⁷ ספר משלי עם ביאור הגר"א פרק ב טז. וראה חידושי"א עירובין יג ב ד"ה שכל המשפיל: "שהאדם צריך שיהיה טוב לשמים וטוב לבריות וטוב לעצמו". וראה שם שטוב לעצמו הכונה שהוא יהיה עשיר.

⁸ עין איה ברכות א פרק ראשון ל. וראה אהבת חסד פרק ששי נתיב החסד ג, שהנותן הלואה לעשיר מקיים מצות גמילות חסדים. משמע שמייירי גם במקרה שהלווה הוא עשיר הזקוק למעות להרווחה בעלמא.

⁹ בנין אב ב סט ג. על זכות עני שלא ליטול צדקה, ראה סעיף רסח.

¹⁰ שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו.

¹¹ ראה שו"ע או"ח תקלא ד, מגי"א שם ס"ק ז ומ"ב ס"ק יד לגבי יוצא לחו"ל; מגי"א שו"ע או"ח רמח ס"ק יט. וראה ב"י טור או"ח תקלא ד"ה ומ"ש רבינו. על המ"ב מעיר הרב נבנצל: "שאינו כהן".

¹² סוחרים הולכים במדברות ונוסעים בספינות למרות שלאחר מכן עליהם לברך הגומל, ראה שו"ע ריט א – ב.

אין סתירה בין שתי הגישות, מאחר ורדיפה אחר העושר רצויה רק בתנאים ובנסיבות הבאים

- כותב ריה"ל: "ואף מיעוט רכישת קניינים אינו עבודת אלקים אצל מי שהרכישה מזדמנת לו בלא יגיעה, ואינה מבטלת אותו מלימוד החכמה ומן המעשה הטוב..."¹³.
- קיימת הזדמנות חד פעמית להתעשר¹⁴.
- הרודף אחר העושר הוא בעל כשרונות מיוחדים בתחום המסחר, הכלכלה וכד'¹⁵.
- כותב ריה"ל: "... וביחוד אם אדם זה מטופל בבנים או אם בדעתו להוציא ממונו לשם שמים, - להפך, לאיש כזה רבוי הרכישה נאה יותר"¹⁶. כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "ומה שאמרו... הרוצה להעשיר יצפין, היינו למי שמכיר בנפשו שהוא צריך זה לעבודת הש"י שיוכל לעבדו על ידי זה בהרחבת הלב יותר..."¹⁷. פוסק המשנה ברורה: "יצויר לפעמים במה שמשתדל להרבות עסקיו - דבר מצוה, כגון שכוונתו להרבות בצדקה וגמ"ח על ידי זה, או שכונתו ליקח עסקים תחת רשותו כדי להמציא מלאכה לעניי ישראל..."¹⁸.

החופש להתעשר עשוי לתרום לקידום יעודי התורה¹⁹**טובת היחיד**

מצוות לעשיר יש אפשרות לקיים מצוות רבות יותר מאחרים.²⁰ לעשיר יש גם יכולת השפעה מיוחדת, שהוא יכול להשתמש בה לטובה לקיום מצוות תוכחה, הפרשה מאיסור ומחאה. כותב רש"י: "דבריהם נשמעים מחמת עושרם והבריות יראים מהם"²¹.

תלמוד תורה כותב הרד"ק: "... כי לפי שהם גדולים ועשירים ואינם מתעסקים במלאכה יש להם פנאי ללמוד תורה וחכמה וברוב הם בעלי מוסר ודעת ולמדו תורה ומשפט אלהיהם"²². כותב ר' נחמן מברסלב: "דע שיש שבילי התורה, שיש בהם התבוננות גדול מאד, שאי אפשר לבא להתבוננות הזאת, כי אם על ידי עשירות"²³. דמוי עצמי חיובי²⁴.

¹³ כוזרי ב נ. וראה בבלי עבודה זרה יט ב: "כל העוסק בתורה נכסיו מצליחין לו". וראה דרך אמונה סוף שמיטה ויובל דרך אמונה אות סד: "... שיעשה השתדלות מועטת והקב"ה ישלח ברכה במעשה ידיו".

¹⁴ הזדמנות מעין זו היא דבר ה' המתיר לסטות מעט מדרך האמצע, וראה סעיפים מה מג.

¹⁵ נראה שבעל כשרונות מיוחדים רשאי לראות את מה שחנן אותו ה' כדבר ה', ראה הערה קודמת. על היחס לבעלי כשרונות מיוחדים ראה סעיפים ריא ריג – רטז רכא רכב רכד רכה.

¹⁶ כוזרי ב נ. וראה במדר"ר יג יז; רש"י דברים לג יח. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק אבות ה: "... וכן כאשר יתעורר ויתעסק ברכישת נכסים תהיה מטרותו בקבוצו כדי שיוציאו בדברים הנעלים..."

¹⁷ דברי סופרים ח.

¹⁸ משנה ברורה סימן רלא ס"ק ח. וראה מו"נ ג נא: "... שהם בשעת אותם המעשים היו עושים אותם באבריהם לא יותר, ודעתם לפניו יתעלה לא תסור". וראה נפש החיים שער א פרק ח.

¹⁹ על יעודי התורה ראה סעיפים כז – לא. וראה סעיף רנה.

²⁰ מצוות אחדות כרוכות בהוצאה גדולה ורק עשירים יכולים לקיימן, כגון כתיבת ספר תורה.

²¹ רש"י בבלי סוכה כט ב ד"ה ועל שהיה ספק בידם. וראה ספר חסידים (וויס). תתקלח.

²² רד"ק ירמיהו ה ה. וראה אבדר"נ ב ט שלדעת ב"ש אין מלמדים תורה אלא לעשיר.

²³ ליקוטי מוהר"ן ס א.

²⁴ ראה סעיף קנז.

כבוד כותב רבינו בחיי אבן פקודה: "ויש בבני אדם קבוצות, שאינם משתדלים ברכישת הממון ובהרבות ממנו אלא מאהבתם שיכבדו בני אדם ושיתפרסם שמם ביניהם..."²⁵
 כותב המהר"ל: "העושר בעצמו הוא כבוד האדם"²⁶. כותב ר' נחמן מברסלב: "... דרך בני אדם למשוך אליו ולאהוב אותו, מחמת שיש לו ממון..."²⁷.

חירות²⁸

שמחה הגמרא אומרת: "ואת כל היקום" - זה ממנו של אדם שמעמידו על רגליו, ומבאר רש"י: "שמשמח לבו"²⁹. הירושלמי אומר: "כל האברים תלויין בלב והלב תלוי בכיס"³⁰.

פיתוח האישינות הגמרא אומרת: "אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה"³¹. כותב רבינו בחיי: "ומן הידוע כי אין שלמות למדת החכמה מבלעדי העושר..."³²
 כותב הראי"ה קוק: "והנה, עצם מציאות העושר היא סיבה להרחבת הדעת ושלמות הנפש, שעל ידן יוכל האדם לעסוק במושכלות, בתורה וחכמה וכל טוב"³³.

בריאות ובטחון אישי³⁴

טובת הכלל הגמרא מספרת: "פעם אחת עלו כל ישראל לרגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות. הלך נקדימון בן גוריון אצל הגמון אחד, אמר לו: הלוני שתים עשרה מעיינות מים לעולי רגלים..."³⁵. כותב הרב יהודה מסר ליאון: "משלמות הנהגת המדינה, שיהיו בה גומלי חסדים ונדיבי עמים, עד יהיו העשירים למחסה ולמסתור לעניים האביונים, ולא יחוסו על צרורות כספיהם"³⁶. כותב הרב ריינס: "וגם כל הבתים הכוללים שיש בישראל שהם הם מאריכים ימי בני ישראל החמריים והמוסריים ביחד, כמו בתי הישיבות, בתי תלמוד תורה, בתי הכנסיות, בתי גמילות חסד, בתי בקור חולים ועוד ועוד... הבתים האלה נבנו ונוסדו רק בעזרת העשירים נדיבי לב. כל מי שיודע רק פרק אחד בהלכות קורות היהודים יודע כי רבות פעל ועשה העושר בישראל"³⁷.

²⁵ תורת חובות הלבבות שער הבטחון פרק ד. וראה חידו"א שבת כה ב ד"ה כל שיש לו.

²⁶ חידושי אגדות למהר"ל שבת סב ב.

²⁷ ליקוטי מוהר"ן א סח.

²⁸ ראה סעיף קנט.

²⁹ רש"י בבלי פסחים קיט א ד"ה שמעמידו על רגליו. וראה משלי ג טו "אורך ימים בימינה בשמאולה עשר וכבוד". וראה דברי הימים א כט כח: "וימת בשיבה טובה שבע ימים עשר וכבוד וימלך שלמה בנו תחתיו". וראה בבלי שבת סג א: "למיימינין בה - אורך ימים איכא, וכל שכן עושר וכבוד".

³⁰ ירושלמי תרומות ח י.

³¹ בבלי שבת צב א. וראה הכותב, עין יעקב ריש עבודה זרה בשם הרשב"א. וראה מחזה עליון פרק רביעי א - ב שקיימת מחלוקת הראשונים האם הגמרא מתכוונת לעושר כפשוטו.

³² כד הקמח ערך עושר.

³³ עין איה שבת א פרק שני ע, וראה גם כוזרי ד יט.

³⁴ ראה רשב"ם בבלי פסחים קיא ב ד"ה שעתה קיימא לך; חידו"א שבת כה ב ד"ה כל שיש לו.

³⁵ בבלי תענית יט ב. על פעלו של רב הונא למען הציבור ראה בבלי תענית כ ב. וראה רש"י על עירובין פו א ד"ה אימתי ישב עולם: "בזמן שיש בו עשירים, שגומלין ומזמנים מזונות לעניים".

³⁶ נופת צופים השער הרביעי פרק מח.

³⁷ נאד של דמעות עמי 60. וראה משנה אבות א א: "...העמידו תלמידים הרבה", ומפרש המדרש שמואל: "אמר יוהעמידו לכלול גם כן העשירים שהם ישתדלו להעמידם ולספק להם כל צרכם".

טובת המדינה פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל..." ומפרש רש"י: "עשירים שאין צריכים להחניף ולהכיר פנים".³⁸

טובת האנושות הגדול ממינסק אומר: "הסוחרים האדירים והעשירים מקבלים קבלנות, בונים בנינים, גושרים גשרים, סוללים מסלות, מבראים יערות, מיסדים בתי חרושת; וכאלה וכאלה דברים, שלהם דרושים הון וחיל, ובהם הם ממציאים מחיה וכלכלה לאלפי בני אדם: לסתתים, חוצבים, אמנים, נגרים וחרשים, וסתם פועלים".³⁹

ברדיפה אחר העושר ובעושר עצמו טמונות סכנות רבות

טובת היחיד

אמונה פסוק מפורש בתורה: "וישמך ישרון ויבעט שמנת עבית כשית ויטש אלו-ה עשהו".⁴⁰ שנוי בנביאים: "וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל".⁴¹ משולש בכתובים: "פן אשבע וכחשתי ואמרת מי הי'".⁴² המדרש כותב: "כל אדם כשהוא עני ירא מן הקב"ה וכשהוא עשיר בטוח בעשרו ואין עליו יראת שמים".⁴³

כותב השל"ה: "כשראה ראיתי בני ישראל בונים בתים כמו מבצרי השרים, עושים דירת קבע בעולם הזה ובארץ הטמאה... כאילו היתה זו הנחלה לו ולזרעו וזרעו עד עולם. וזה נראה חס ושלום כהיסח הדעת מהגאולה".⁴⁴

מצוות כותב הפלא יועץ: "כי רב העבירות הן נגרות מחמת היות אדם להוט אחר הכסף, כגון... מאכלות אסורות, חילול שבת ויום טוב, ורב העבירות שאדם עושה הוא על בצע כסף ועוון חילול ה' על גביהן. וכן מי שממונו חביב עליו מבטל רב מצוות ותפלות וברכות ותלמוד תורה כנגד כולם... וכהנה עוד רבות באופן שיש עשר שמור לבעליו לרעתו, שעל ידו יורש גיהנם ויורד לבאר שחת".⁴⁵

מדות אומרת הגמרא במסכת סוכה: "בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון... ועל גסות הרוח, וגסות הרוח כנגד כולן", ומבאר רש"י: מתגאים ומשתרין על אחיהם בשביל עשרם".⁴⁶ כותב רבינו בחיי בפירושו לתורה: "כי העושר סבה שיתגבר לב האדם על הבריות להנקם ולהרע להם".⁴⁷

³⁸ רש"י שמות יח כא. וראה סעיפים קה שמא.

³⁹ "הגדול" ממינסק עמ' 143. וראה חשוקי חמד יומא עמ' תקפו - תקפח.

⁴⁰ דברים לב טו. וראה רש"י דברים יא טז. וראה ספר העיקרים ד יג: חידו"א למהרש"א חגיגה שם.

⁴¹ תהלים נב ט. וראה הושע ב י: "וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל".

⁴² משלי ל ט.

⁴³ תנחומא נשא כח.

⁴⁴ של"ה סוף דרך חיים ותוכחת מוסר סוף מסכת סוכה.

⁴⁵ פלא יועץ ערך כסף. וראה שו"ת הריב"ש תמו: "וחי נפשי! אני ראיתי בברצלונה, את מורנו הרב רבינו נסים זצ"ל, כשהיה רוצה להוכיח על אי זה דבר, מעצמו; קצת מעשירי הקהל, היו מתריסין כנגדו, ומבטלין עצתו". וראה חידו"א בבלי הוריות י א ד"ה אעתינו; חפץ חיים פתיחה עשין יב בהערה.

⁴⁶ רש"י בבלי סוכה כט ב ד"ה ועל גסות הרוח. וראה רש"י בבלי גיטין ע א ד"ה עושר. וראה בבלי סנהדרין קח א; שמו"ר לג ה; רש"י קהלת ה יב; ספר חסידים (מרג.) תשצח.

⁴⁷ רבינו בחיי על התורה ריש פרשת קרח.

בריאות הנפש שנינו: "מרבה נכסים מרבה דאגה"⁴⁸. כותב הראב"ע: "כי ידוע שהעשיר בפחד ומחשבות רבות"⁴⁹. כותב ר' נחמן מברסלב: "כל מה שיש לו עשירות יותר, יש לו דאגות ועצבות ומרה שחורה ביותר..."⁵⁰.

בטיחות פוסק מפורש בספר קהלת: "יש רעה חולה ראיתי תחת השמש, עשר שמור לבעליו לרעתו", ומבאר הספורנו: "שלפעמים העלילו עליו אנשי בליעל עלילות כדי לגזול אותו הממון"⁵¹.

טובת הכלל התלמוד הירושלמי אומר: "שלא חרב הבית בראשונה אלא שהיו עובדים כו"ם ומגלים עריות ושופכי דמים... אבל בשני מכירין אנו אותם שהיו יגיעין בתורה וזהירין במצות ובמעשרות וכל ווסת טובה היתה בהן אלא שהיו אוהבין את הממון ושונאין אלו לאלו שנאת חנם"⁵².

כותב הרמב"ם: "כי רוב השחיתויות הנעשים בערים בין בני אדם אינם אלא מחמת הרדיפה אחר הרכוש וההוספה ממנו והלהיטות אחר הממון"⁵³.

כותב הפלא יועץ: "...וצריך זהירות יתרה ושמירה רבה לבלתי רום לבבו מאחיו ובל יענה עזות ולא ידכה עני בשער ולא יהא אוטם אזנו מזעקת דל..."⁵⁴.

טובת המדינה כותב מעלת המדות: "שיש מן העשירים, שהם ככלי אשר אין חפץ בו, ואין בהם שום מעלה אחרת בעולם שיסמכו עליה, לא דעת ולא תבונה, לא תורה ולא יראת שמים ולא אפילו דרך ארץ, ואף על פי כן רוצים להנהיג בני דורם..."⁵⁵.

חיי נוחות ורדיפת תענוגים של עשירים גורמים להם שהם אינם מסוגלים להגן על המדינה בשעת חירום.⁵⁶

⁴⁸ משנה אבות ב ז.

⁴⁹ ראב"ע קהלת ב כב.

⁵⁰ ליקוטי מוהר"ן א כג.

⁵¹ קהלת ה יב. וראה פסיקתא זוטרתיא (לקח טוב) שם: "עושר שמור לבעליו לרעתו. כגון שמצאוהו ליסטים ונרצח עליו".

⁵² ירושלמי יומא א א.

⁵³ מו"נ ג לט.

⁵⁴ פלא יועץ ערך עשירות. וראה סעיף קצד.

⁵⁵ מעלות המדות מעלת העושר. וראה רש"י על קהלת ה יב שעושרו של קרח גרם לו להתנאות.

⁵⁶ וראה בבלי שבת נד א: "מאי ארץ כבול? - אמר רב הונא: שהיו בה בני אדם שמכובלין בכסף ובזהב... כיון דעתירי ומפנקי - לא עבדי עבידתא", ומפרש רש"י ד"ה עבידתא: "אנגריא של מלך". וראה קדמוניות היהודים ספר חמישי פסקה 134: "אחרי הדברים האלה היו ישראל נוהגים ברפיון כלפי אויביהם... הואיל וקיבלו מהכנענים נכסים רבים ונעשו עתה נרפים משאת חיי עמל מחמת מותרות". וראה סעיף רסא.

על בתי הדין למנוע רדיפת הון באמצעים אסורים ולודא שהיא אינה מונעת עשירים מלשמור מצוות כראוי.⁵⁷

על הפרנסים להרגיל את הציבור ללכת בדרך האמצע. עם זאת, עליהם לכבד את הרוצים להתעשר ובשום מקרה לא לפגוע בהם באופן שרירותי.⁵⁸ הגדול ממניסק אומר: "וכל גרם היזק שיקרה לעשיר, לא את נפש העשיר לבד הוא חובל כי אם את כל המון האנשים התלויים בו".⁵⁹

רק בית דין רשאי לשלול מאדם מסוים את החופש להתעשר.

על הפרנסים לעודד עשירים לתת מהונם לחיזוק הדת ולתיקון העולם.⁶⁰ זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל... אחד כנגד פרנסי העיר...". ומבאר רש"י: "עשירים מבזבזים ממונם לקבורת עניים".⁶¹ פוסק המגן אברהם: "מצוה לקרות ביום טוב אנשים המעמידים הקהילה ולפיקך הם קודמים לכל".⁶² על שום תרומתם הגדולה לציבור ראוי להקל על עשירים את נטל המס.⁶³ במקרים מסוימים ראוי גם לבתי הדין להתחשב בזכויותיהם של עשירים התורמים לכלל.⁶⁴

⁵⁷ ראה משלי כח כב: "נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבאנו". וראה רש"י וראב"ע שם שמדובר במי שרודף הון ואינו נותן מתנות כהונה או מתנות עניים. וראה שו"ת בית יעקב ע: "ויותר שיש לקנוס העשירים שמבטלים התמיד לילך לבית הכנסת...". וראה מ"ב סימן צ"ס"ק כט. וראה עקידת יצחק פרשת יתרו השער החמשה וארבעים, עה"פ לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. וראה ד"ר מאיר תמרי, "תורה, עבודה וגמילות חסדים", דעות גליון 9 תשרי תשס"א עמ' 27: "בהתחשב בכוחם של צרכים ושאפויות כלכליות ובנטייה לרוע הטבעה בחיפוש אחר העושר, הקיפה התורה את הפעילות הכלכליות ביותר ממאה מצוות".

⁵⁸ ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ב א: "וגם מסתבר שלא שייך לאסור לאדם מלעשות עסקיו וכל צורכי גופו בטענה שאחד יתבייש ע"י זה במה שהוא לא הצליח כמותו". על שיקול נוסף שלא למנוע אנשים מלרדוף אחר העושר ראה סעיף רכו הערות 41 42.

⁵⁹ "הגדול" ממניסק עמ' 143. וראה אור החיים בראשית כו כט.

⁶⁰ ראה שו"ת הרשב"א א שפו: "... וידוע לכל מכיריו שזה הנכבד רבי עזריאל אוהב לומדי תורה כל ימיו ועוד היום. והחזיק ידי רבותינו כל ימיו ועדיין מחזיק ידיהם בממונו ובגופו. והעמיד ישיבות בביתו כל ימיו והכין טרף לבחורים הלומדים ועוד היום עושה כן". וראה ספר החינוך מצוה תריג: "וזהו דרך כל אנשי מעלה יראי אלקים אשר היו לפנינו לקבוע מדרש בביתם לסופרים לכתוב ספרים רבים כברכת השם אשר נתן להם". וראה פלא יועץ ערך דפוס, שראוי לעשירים לסייע לחכמים להדפיס את ספריהם.

⁶¹ רש"י בבלי כתובות ח ב ד"ה פרנסי העיר.

⁶² מג"א או"ח קלו. וראה ספר מראה מוסר ד"ה אי לאו מולייתא לאו חכמתא, שראוי להתייחס לעשירים בהערכה, מפני שאם הם אינם מרויחים הם אינם יכולים לתמוך בישיבות והתורה תתמעט.

⁶³ על מנהג קהילות שלא לדרוש מס רכוש מעשירים מעבר לסף מסוים ראה שו"ת מהר"ם אלשיך נו; דברי ריבנות קלט; שו"ת נשמת חיים חו"מ ו; שו"ת חקרי לב חו"מ קטו; שו"ת שפת הים א חו"מ ח – ט; שו"ת נבחר מכסף חו"מ קא; משא חיים, מסים וארנוניות מערכת ש סא. וראה שו"ת חוות יאיר פא שמעיקר הדין אין להקל על העשירים. וראה שו"ת באר מים חיים יב שהקלו על עשירים בגלל כמה נימוקים: א. "מפני שהיו אומרים שאין האדם נישא ונותן ביותר משלשה אלפים גרוש משום עין הרע". ב. "כדי שיקפצו העשירים הדרים במקומות אחרים ויבואו וידורו במדינתם ומתוך כך יקל העול מעל גבי הבינונים והעניים". ג. "ובפרט העשירים הגרים האכסנאים בקהלה הזו חדשים מקרוב באו לשכון כבוד בארצנו ועל סמך ההסכמה הקדומה באו ולכן אין ראוי לחדש עליהם גזירות מחודשות". וראה חידושי הריטב"א כתובות קא ב, שפשיטא לו לרשב"א שקהילה רשאית להבטיח פטור ממס למי שיבוא לגור בקרבה. נראה לומר שהקלו על עשירים מטעם נוסף, והוא שחלק מהמסים שנותנים העשירים מיועד למימון צרכי עניים, ראה סעיף קלב הערה 11 וסעיף רלו הערה 11, והקהילות לא רצו לחייב עשירים לתת צדקה בשיעורים יותר גדולים.

⁶⁴ ראה חק יעקב שו"ע אורח חיים תעו ס"ק ג: "... שלפעמים אף מי שראוי לנדונו מותר לנשא פנים שלא לנדונו אם הוא גדול בתורה כמו בתודוס או שמטיל מלאי לשום ת"ח...". ודבריו הובאו בברכי יוסף שם.

בשעת הדחק ניתן לכפות עשירים לסייע לציבור. בליטא נתקבלה החלטה: "כי יראו ראשי מדינות יצ"ו צורך להעלות ממון בהלואה לעסקי המדינה, רשות וכח ביד ראשי מדינה לצוות ולגזור הן על קהל הן על יחיד... עשירי העיר שבקהלה... ויגזרו לבוא עמם על החתום בשטר הלואה, מחוייבים לבא עמם על החתום תיכף ומיד...".⁶⁵

על הפרנסים להגן על העשירים מאלו המתנכלים להם. כותב החזו"א: "אין לנהוג צרות עין בעשירים וחייבין אנחנו לשקוד על תקנתם".⁶⁶

ראוי לקבל תקנות המחייבות עשירים לנהוג בצניעות.⁶⁷

גם בימינו על הפרנסים להגן על החופש להתעשר. אומר האדמו"ר מליובאוויטש: "... בדורנו זה, הדור האחרון בגלות והדור הראשון בגאולה... ודאי שהקב"ה מברך כל אחד בעשירות בזהב בגשמיות וברוחניות... מכך ישנה מיד הוראה ברורה - שיהודי צריך להשתדל להיות עשיר בפועל בכל הענינים, מתחיל מעשירות ברוחניות, אין עשיר אלא בדעת, להיות עשיר בתורה ובמצוות, ועד גם עשירות בגשמיות, כדי שיוכל לקיים תורה ומצוות במנוחת הנפש ומנוחת הגוף... ויוכל להרבות בנתינת הצדקה וקיום המצוות בהידור... ובכלל לנצל את העשירות... כדי לעשות מביתו הפרטי משכן ומקדש לה'".⁶⁸ כשמתרבים העשירים על הפרנסים לעודד אותם לתרום לציבור ולכבד את אלו העושים כן.⁶⁹

לאור ירידת הדורות⁷⁰ יש צורך לודא, יותר מבעבר, שצבירת ממון לא תביא לקלקולים. כותבים חכמי מכאס: "... כי רבו המותרות לאין קץ בכל צרכי האדם בכסות ובפרנסה ובמדור ובכל כלי תשמישו, ומה גם אצל הנשים והבנים והבנות, אשר עלה באפם עוז ריח העת החדשה, ועל כן רבתה הטרחה והיגיעה והעבודה ומשלחת יד בכל מסחר, ונלוו עמם הקנאה והתחרות והתאווה לעלות במעלות העושר והתענוג, ובכן נתמלא כל לב וכל רעיון ברוב מחשבות עמוקות ופשוטות, לחבל בתחבולותיו ולהערים בערמותיו ולרמות במרמותיו, לאסוף בחפניו כסף

⁶⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ה לפ"ק קנו. וראה בבלי בבא בתרא ח ב: "כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה".

⁶⁶ דרך אמונה ג, מכתבים ממרן זצ"ל עמ' 772. וראה נוהג כצאן יוסף ותרנות אות ד, עמ' עז: "ובזה נ"ל המנהיג(!) להציל את החכמים המכבדים את העשירים מפי עמי הארץ המתרעמים עליהם... דמצינו כר' שהי' מכבד עשירים... והטעם הוא ע"ד 'שמח זבולון בצאתם וישש-כר באהלך', הקדים זבולון ליששכר מפני שהוא הי' מחזיק ידי יששכר והוא הגורם, דבלא עזרתו לא הי' יכול ללמוד, שאם אין קמח אין תורה".

⁶⁷ ראה סעיף קצג הערה 50.

⁶⁸ התועדויות תשנ"ב חלק ב הוצאה שניה תשנ"ד עמ' 295 - 296. וראה נשמת חיים יט: "דהכל מה שעושין להרוחת מעות בזמן הזה חשיב דבר מצוה".

⁶⁹ ראה חיי הראי"ה עמ' רב: "הראי"ה קוק היה מעורר תמיד את התיירים האמידים מחו"ל, להשקיע מכספם בארץ... לפתוח בה חנות למסחר או בית חרושת". ראה גשר החיים א פרק יד א יד: "ואף שמבטלין תלמוד תורה בשעת הוצאת המת - אין מבטלין תורה מתנוקות של בית רבן... ומ"מ מקילים בזמן הזה לבטל תשב"ר 'לחבר ותומך התורה', משום דבזה"ז שמעטים הם מחזיקי התורה, ביחוד מחזיקי תשב"ר... - בטולה זה 'להלוית חבר ותומך' - זוהי קיומה".

⁷⁰ ראה סעיף ענ.

תועפות בהתר או באיסור, להשביע בטן הזמן הרעב וצמא תמיד למותרות, ואומר יביע הב הב לכל המחדש הזמן בטובו בכל יום תמיד...".⁷¹

פוסק הרמב"ם: "הקב"ה... הבטיחנו בתורה שאם נעשה אותה בשמחה ובטובת נפש ונהגה בחכמתה תמיד שיסיר ממנו כל הדברים המונעים אותנו מלעשותה... וישפיע לנו כל הטובות המחזיקות את ידינו לעשות התורה כגון שובע ושלוש ורביי כסף וזהב, כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להן אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה כדי שנזכה לחיי העולם הבא".⁷² כותב הראי"ה קוק: "המעלה השלמה שישראל ראויים לזכות בה על ידי ארץ ישראל. שיהיו במדרגה כזאת שלא די שקנינים של עושר ומותרות לא יזיק להם לשלימותם הרוחני האמיתי כי אם יוסיפו על ידם אומץ בשלימות ודרך ה' הישרה".⁷³

*

בימינו הולכת ועולה רמת החיים והולך וגדל מספר העשירים⁷⁴ והחופש לצבור עושר היא זכות מוכרת.⁷⁵ כלכלנים עומדים על תרומת העשירים לפרט, לחברה ולמדינה, ועל כך שיש צורך לעודד עשירים להשקיע מהונם לישוב העולם.⁷⁶ עם זאת, קיימת מודעות לכך שעושר כשלעצמו אינו גורם בהכרח לאושר. פסיכולוגים טוענים, שאמנם הציבור הרחב מקשר בדרך כלל בין הכנסה גבוהה ובין מצב רוח טוב, אולם לרוב זוהי אשליה בלבד.⁷⁷

בחוקות לא מצאנו זכות או חופש לעושר אך במדינות רבות קיימת הוראה חוקתית בדבר כלכלה חפשית, המאפשרת לכל אחד להתעשר.⁷⁸

⁷¹ תקנות חכמי מכנאס דברי הרב משאש בהקדמה לתקנה סא. וראה שו"ת שרגא המאיר ד נב המשיב לשאלה שנשאלה על ידי מי שגר בארצות הברית: "שראיתי במדינתכם כמה דברים מכוערים אפילו אצל יראים מה שלא נמצא כמעט בשום מדינה, והטעם שהכל רצים אחר ממון... כי הרבה לוקחים ממון ממקומות שאסורים על פי הלכה, כגון צדקה מעכו"ם, וכדומה, וגם בזה נתערב עם גניבה וגזילה... והרבנים דשם אינם רואים החסרון כיון שהם נהנים מממון זה ועל כן אינם צווחין על ענין זה".

⁷² רמב"ם תשובה ט א. וראה רמב"ם מלכים יב ה: "... שהטובה תהיה מושפעת הרבה".

⁷³ עין איה ברכות ב פרק ששי טו. וראה שמונה קבצים ה קו: "... והעולם הולך ושואף לתיקון מוחלט, שאז יוכר מהו הטבעיות המוחלטות של האדם, יוכר העושר שבעוני, יוכר איך כל רשמי החוץ אינם אלא מדלדלים את התוכן הפנימי... וכשהעושר שבעוני מושרש הוא יפה, אז אין כל עושר מזיקו...".

⁷⁴ בימי קדם רוב האוכלוסיה היתה עניה מרודה, ראה: How the West Grew Rich עמ' 3.

⁷⁵ ראה Democracy Models of עמ' 329.

⁷⁶ ראה EB (2008) saving.

⁷⁷ ראה מאמרו של פרופ' דניאל כהנמן וחבריו, "Would You Be Happier If You Were Richer? A Focusing Illusion", Science, 30 June 2006, Vol 312 no 5782 pp. 1908-1910.

⁷⁸ ראה סעיף רנח.

רכז. החופש להתענג

פוסק הרמב"ם: "הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם... לא יתאוה אלא לדברים שהגוף צריך להן ואי אפשר להיות בזולתן כענין שנאמר: 'צדיק אוכל לשובע נפשו'¹. כותב הפלא יועץ: "... וכן במלבושים ודירות יבחר לו דרך אמצעי כברכת ה' אשר נתן לו ולא ילך אחר המותרות..."².

ישעיהו הנביא מזהיר מפני השתקעות בתענוגים ללא מעצורים: "והנה ששון ושמחה הרג בקר ושחט צאן אכל בשר ושתות יין אכול ושתו כי מחר נמות. ונגלה באזני ה' צבאות-אם יכופר העון הזה לכם עד תמתון אמר ה' אלקי צבאות-ת"³.

כותב החזו"א: "נתינת מקום במחשבה לחיות כל הימים חיי הדיוטות של יושבי קרנות בקורת רוח וחלומות נעימים הוא נתינת רשות למינות בחדרי המחשבה"⁴.

לרבי תענוגים השלכות שליליות על הגשמת יעודי התורה⁵**טובת היחיד**

אמונה כותב ספר החינוך: "לפי שהמאכל והמשתה ויתר הנאות חוש המישוש יעוררו החומר להמשך אחר התאוה והחטא, ויבטלו צורת הנפש החכמה מחפש אחר האמת שהוא עבודת האל ומוסרו הטוב והמתוק לכל בני הדעת"⁶. כותב הרב יעקב עמדין: "... אהבה בתענוגים גופניים של עולם עובר מסירים אהבת עולם עומד"⁷.

תלמוד תורה אומרת הגמרא: "תנו רבנן: ההולך לאיצטדינין ולכרקוס, וראה שם את הנחשים ואת החברין, בוקיון ומוקיון ומוליון ולוליון, בלורין סלגורין - הרי זה מושב לצים,

¹ רמב"ם דעות א ד. וראה רמב"ם דעות א ה; מו"נ ג כה; מו"נ ג לג; מו"נ ג לח; מו"נ א ב. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יט ב. על הדרך האמצעית ראה סעיף מג.

² פלא יועץ ערך מותרות. וראה שם ערך אכילה ושתיה, וקצת צ"ע שהוא אינו מזכיר את הרמב"ם והרמב"ן. ישעיהו כב יג - יג. וראה בבלי תענית יא א. במשך ההיסטוריה השתמשו הוגי דעות הדוגלים בהשקפת עולם הדוניסטית במושג "אכול ושתה כי מחר נמות", ראה EB 2010, hedonism (philosophy) ושם psychological hedonism.

וראה משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א טז, שניתן לחלק את הדיבורים לחמשה סוגים: מצוה, אסור, רצוי, מגונה, רשות. על פי דרכו נ"ל שהתענוגים המותרים הם בבחינת המגונה. וראה ספר החינוך שפז: "שלא לתור אחר מחשבת הלב וראיית העיניים... וכן מי שהוא תר אחר עיניו, כלומר שהוא רודף אחר תאוות העולם... רק כדי להשלים נפשו בתענוגים... עובר על לאו זה". לא מצאנו לאו דומה על מי שרודף אחר העושר. וראה ספר משלי עם ביאור הגר"א ב טז: "ונמצא שתאוה היא הנאת הגוף ממש וחמדה היא לדבר שאין בו הנאת הגוף... התאוה אינה ראויה לבני ישראל כלל... חמדת הממון והפרנסה אינה אסורה מכל וכל". לאור ההבחנה של הגר"א בין חמדה ובין תאוה צ"ל שעיסוק בספורט או צפייה בעוסקים בו הוא בגדר חמדה.

⁴ קובץ אגרות א יא. וראה מלות ההגיון פרק יד; תניא ליקוטי אמרים יד.

⁵ ראה מו"נ ג לה.

⁶ ספר החינוך שיג.

⁷ בירת מגדל עוז בית מדות פרק יג ד.

ועליהם הכתוב אומר: 'אשרי האיש אשר לא הלך וגו' כי אם בתורת ה' חפצו', הא למדת, שדברים הללו מביאין את האדם לידי ביטול תורה".⁸

מצוות פוסק הרמב"ם: "כך אמרו חכמים שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לערוה".⁹ ספר החינוך כותב: "... לפי שרוב חטאות בני אדם יעשו בסבת ריבוי האכילה והשתיה, כמו שכתוב 'וישמן ישורון ויבעט', וכן 'שמנת עבית כשית ויטוש אלוה עשהו'".¹⁰ כותב הנצי"ב: "לפתח תענוגים חטאת רובץ".¹¹

פיתוח האישיות כותב הרמב"ם: "דע כי כל בני אדם עבדי תאות העולם, והמלך האמתי, שיש לו נור ועטרת מלכות בראשו, כל מי שהוא חפשי מן התאות".¹² כותב הרמב"ם: "השחוק הוא מאבד את לב האדם, עד שכבר אין הטעם והדיעה מושלות בו, והרי הוא כשיכור או שוטה".¹³ כותב הראי"ה קוק: "הנטיה אחרי המותרות מבלי זהירות תעשה אותם למוכרחות ויעשה האדם להם עבד מכוון עד שיביאהו המצב לעזיבת השלמתו האמתית כמו שקרה לרוב בבני אדם".¹⁴

מצב כלכלי כותב רש"י: "סוף בעל הנאות לבא לידי עניות".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "... שהאוכל יותר מכדי ספוקו כמה רעות עושה א. שעובר על כל תשחית...".¹⁶

בריאות כותב הרמב"ם: "... מידכם היתה זאת לכם... במין הזה מן הרעות אמר שלמה 'אולת אדם תסלף דרכו וגו'... שהן מעשה אדם בעצמו... ומין זה נספח הוא לכל המגרעות כלומר לגרגרנות באכילה ובשתיה ובתשמיש והעסק בהם בהפרזות כמות או באי סדר... יהיה זה סיבה לכל התחלואים והפגעים הגופניים והנפשיים".¹⁷ כותב הפלא יועץ: "ידוע, רעת המותרות כי רבה. אם במאכל ומשתה מנפש ועד בשר יכלה, שאם אוכל ושותה הרבה, ראשו ואיבריו כבדים עליו וכמה חלאים יכול לגרום לעצמו".¹⁸ שנינו במסכת אבות: "מרבה בשר מרבה רמה", ומבאר רבינו יונה: "שעל ידי התענוג יתקצרו ימיו".¹⁹

בטיחות דורשת הגמרא: "אל תרא יין כי יתאדם" - לא תרא יין שאחריתו דם", ומפרש רש"י: "סופו יהרג עליו".²⁰ הרמב"ם כותב: "... מה שהנפש מתרגלת לדברים שאינם

⁸ בבלי עבודה זרה יח ב. וראה חשוקי חמד שם עמ' קס.

⁹ רמב"ם דעות ב ז. וראה רמב"ם איסורי ביאה כב כא. וראה ערוה"ש או"ח תקס ח: "כי שחוק וקלות ראש מרגילין לערוה... וזהו כשעוסק בהשחוק זמן מרובה עם אחרים אבל שחוק בעלמא לית לן בה".

¹⁰ ספר החינוך רמח. וראה מ"ב על שו"ע או"ח תרס ס"ק כ: "שהשמחה יתירה משכח המצות".

¹¹ העמק דבר במדבר יד ו.

¹² אבן עזרא על במדבר ו ז.

¹³ מסילת ישרים א עמ' צג.

¹⁴ עין איה ברכות ב פרק שביעי מב. מקור הבטוי "עבד מכוון" הוא במדרש איכ"ר א מג. וראה רמב"ם יום טוב ו כ שבמקום שאתה מוצא שחוק שם אתה עשוי למצוא "הוללות וסכלות".

¹⁵ רש"י בבלי סנהדרין עא א ד"ה וקרעים תלביש נומה. וראה משלי כא יז ומפרשים; פלא יועץ ערך מותרות.

¹⁶ פלא יועץ ערך אכילה ושתיה.

¹⁷ מורה נבוכים ג יב.

¹⁸ פלא יועץ ערך מותרות.

¹⁹ רבינו יונה אבות ב ז.

²⁰ רש"י בבלי סנהדרין ע א. וראה בבלי עירובין סא א.

הכרחיים, ונעשים לה נוהג, ותושג לה תכונת התשוקה למה שאינו הכרחי... ותשוקה זו היא דבר שאין לו סוף... ועל הרוב יביא עצמו לידי סכנות גדולות, כהפלה בים, ושירותי המלכים, וכל מטרתו בכך להשיג אותן המותרות הבלתי הכרחיות...²¹

טובת הכלל כותב הרמב"ם: "... וכבר ידעת כי רוב להיטות ההמון והתפקדותם אינה אלא בזלילה במאכל ובמשתה ובתשמיש וזה הוא המבטל את שלמות האדם הסופית והמזיק לו גם בשלמותו הראשונית והמפסיד רוב מצבי אנשי הערים והנהגת הבית...".²² הפלא יועץ כותב: "... שבזמן שאדם מתלמד ללכת בגדולות ובנפלאות, אם יבואו עליו ימי הרעה, ח"ו... יהיה מוכרח לעשות עוול וכל מום רע כדי לבקש לימוד, כמו שאמרו גבי בן סורר ומורה".²³

ספר חסידים כותב: "יש דברים הרבה מרבים הבל. זה המגדל עופות יפין לנוי ומה שמוציא עליהן היה לו לתת לעניים".²⁴

טובת המדינה הגמרא אומרת במסכת סוטה: "משרבו בעלי הנאה נתעותו הדינים ונתקלקלו המעשים ואין נוח בעולם".²⁵

ציבור השקוע בתענוגות נענש בידי שמים. אומרת הגמרא במסכת שבת: "אמר רבי חלבו חמרא דפרוגייתא ומיא דדיומסת קיפחו עשרת השבטים מישראל", ומפרש רש"י: "שהיו בעלי הנאה ועוסקים בכך ולא היו עוסקים בתורה ויצאו לתרבות רעה".²⁶

מהטעמים הבאים אין התורה אוסרת תענוגים מכל וכל

בריאות הנפש פוסק החיד"א: "... ומותר לשחוק בעצמות... הנח לגדולי ישראל בודאי מעשיהם לשם שמים דאפשר דהוי חולים בחולי המרה השחורה ומשום רפואה לאסוחי דעתייהו...".²⁷ כותב הפלא יועץ: "וכבר יש מקום פטור וקצת מצוה לטייל כגון אם הוא חולה מחלי המרה שחורה או שהוא עצב ולבו אטום, יוכל לטייל מעט פעם ביוכל עם שנים או שלשה אנשים גברי בדיחי במקום שמרחיב לבו של אדם כדי שישכח עצבו ויהא לבו רחב".²⁸

²¹ מו"נ ג יב.

²² מו"נ ג לג.

²³ פלא יועץ ערך מותרות.

²⁴ ספר חסידים (וויס.) תתסא.

²⁵ בבלי סוטה מז ב. וראה בבלי סנהדרין כו ב: "אמר רבי אלעזר שבנא בעל הנאה היה". על שבנא ראה סעיף קנ הערה 30. וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 118.

²⁶ רש"י בבלי שבת קמז ב. וראה סעיף רכו הערה 56.

²⁷ ברכי יוסף אורח חיים שלח א. וראה כנסת הגדולה חו"מ שע טור ס"ק ד, שגדולי הדור לא היו מוחים למי ששחק שח בימות חול. וראה שם ס"ק ה בענין משחק באגוזים. וראה הרב הרצוג, "משחק השחמט" תחומין ו עמ' 311 - 313. על שחמט בשבת ראה שלמי יהודה דיני מוקצה, ה ה.

²⁸ פלא יועץ ערך טיול. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרקי אבות פרק חמישי; ספר חסידים (מרג.) תתקמט; מנורת המאור נר שני ח א ב (סז). וראה קובץ אגרות א לה. וראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד סט: "ועצבות שהוא ענין מרה שחורה הוא נמי ענין סכנה". וראה שו"ת משנה הלכות ו קו.

שמחה

פסוק מפורש בתהילים: "ויין ישמח לבב אנוש"²⁹. כותב המאירי: "אף על פי שאדם צריך להזהר שלא להיות רודף אחר תענוגי העולם מכל מקום כל שמכוין בהם לתכלית נכבד כגון לשמח עצמו כדי להיות דעתו צלולה לא לכונת הנאה וזוללות ורוב הנאה תבא עליו ברכה"³⁰. כותב הראי"ה קוק: "הרחבת דעת האדם על ידי פינוק חושיו במה שמישב דעתו בדברים ערבים ונעימים במדה ובמשקל טובה היא מאד"³¹.

פיתוח האישיות

כותב התפארת ישראל: "מילתא דבדיחותא גם כן מיעוטו יפה, כדי לשמח הנפש ולהבריקה בחריצות וזכרון"³². כותב הראי"ה קוק: "... הענג הוא מחיה המון כוחות ורגשות, שאינם מתעוררים לתחיה בדרך ההכרח"³³.

תלמוד תורה

כותב הרב שמואל וואלקין, על אביו בעל הזקן אהרן: "ושמעתי ממנו בשם רבנו הגר"א מוילנא לבאר הא דשנו ומנו חכמים לאחד ממ"ח דברים שהתורה נקנית בהם ב'מיעוט שיחה' שזה אינו בשלילה, כפי המוכן הפשוט... רק הכונה להיפך בחיוב, היינו לחייב מיעוט שיחה, שאם ילמוד אדם הרבה בלי הפסק דעתו תתבלבל עליו, וע"כ כדי לאוקמי גירסא צריך הוא מזמן לזמן לשיחה קלה..."³⁴.

ישוב העולם

מבאר הנצי"ב: "... הודיע הכתוב 'ויהי הבל רעה צאן', ומזה היה מוציא צמר וחלב על מיני תענוגי בני האדם, וקין... לא שת לבו לבקש גם הוא ענינים להרחיב חיי, אלא שמר עבודתו ההכרחית ולא יותר... והודיע כאן הכתוב כי הבל הבין בדעתו שכך רצון ה' שיהא האדם חי בזה האופן. 'וישע ה' אל הבל' היינו שקבל תפלתו והצליח עסקו... לדעת שרצונו וכבודו יתברך להרבות ישוב העולם ולבקש חשבונות רבים"³⁵.

גזירה שאי אפשר לעמוד בה³⁶

הרב אליעזר אשכנזי פוסק: "לדעתי כי זו תקנת הצחוק היא תקנה שאין רוב הצבור הזה יכולים לעמוד בה ואין להכשילם... אם באנו לאסור ולהחריס מי שאינו עוסק כל ימיו אלא בדברי חכמה כו' אפילו לפרקים, אוי לעולם"³⁷. כותב המסילת ישרים: "ושאר המאמרים שזכרתי, כולם מקיימים ומורים שיש לאדם לפרוש מכל מה שהוא תענוג עולמי למען לא יפול בסכנתו. ואם תשאל ותאמר, אם כן, איפוא, שזה דבר מצטרף ומוכרח, למה לא גזרו עליו החכמים כמו שגזרו על הסייגות ותקנות שגזרו? הנה התשובה מבוארת ופשוטה, כי לא גזרו חכמים גזרה אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הצבור יכולים להיות חסידים, אבל די להם שיהיו צדיקים"³⁸.

²⁹ תהילים קד טו.

³⁰ בית הבחירה עירובין סה א. וראה ספר החינוך שפז; שו"ע או"ח רלא א; ביה"ל סימן א א ד"ה *הוא כלל.

³¹ עין איה ברכות ב פרק שביעי מב.

³² תפארת ישראל על משנה אבות ו ה ס"ק פה. וראה מורה נבוכים ג כה; שו"ת משנה הלכות יב תעב.

³³ עולת ראיה ב הגדה של פסח ד"ה יחץ. וראה שמונה קבצים ב קיב.

³⁴ זקן אהרן בהקדמה. מבבלי עבודה זרה ב ב ומפירוש רש"י שם ד"ה שיתעסקו ישראל בתורה, משמע שהעידון במרחצאות מחזק לימוד תורה.

³⁵ העמק דבר בראשית ד ב. וראה שמונה קבצים ו מו.

³⁶ ראה סעיפים שז שי.

³⁷ פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק. וראה נוהג כצאן יוסף חנוכה יב, עמ' קפת.

³⁸ מסילת ישרים יג. וראה תוסי' בבלי עירובין קד א ד"ה הכי גריס. וראה בבלי ברכות כח ב: "בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך...", ומבאר עין איה ברכות א פרק רביעי נב: "שרבו הצרכים שמרוב הרגל נעשו

הרע במיעוטו³⁹ שנינו במסכת סנהדרין: "יין ושינה לרשעים הנאה להו והנאה לעולם", ומפרש רש"י: "כל זמן ששותין וישנין אינן חוטאין ואינן מריעין לבריות".⁴⁰ כותב היפה תואר: "אנו צריכים להחזיק טובה לאלו העוסקים בדברי בטלה משום שבזה ימנעו את העם מקטטה ועוד מדברים המתועבים הבאים מן הבטלה".⁴¹ כותב החת"ס: "עמדתי על הנסיון כי אסרנו השחוק על זמן מה, ובתוך הזמן היו ימי חגם, וישראל קדושים נהגו בו איסור, ראיתי בעיני כי עייז באו לכמה ענייני מחלוקת ולשון הרע בהיותם בטלים ממשא ומתן... על כן אין ראוי לאסור".⁴²

לעיתים התורה עצמה מצוה להתענג בתענוגים

- אכילת מתנות כהונה ושתיתן
- אכילת בשר קדשים קלים ושתית יין מעשר שני ונטע רבעי⁴³
- הנביא אומר: "וקראת לשבת עונג ולקדוש ה' מכובד",⁴⁴ ופוסק הרמב"ם: "איזה הוא עונג זה שאמרו חכמים שצריך לתקן תבשיל שמן ביותר ומשקה מבושם לשבת הכל לפי ממונו של אדם, וכל המרבה בהוצאת שבת ובתיקון מאכלים רבים וטובים הרי זה משובח...".⁴⁵ פוסק המחבר: "תשמיש המטה מתענוגי שבת הוא".⁴⁶ פוסק ערוך השלחן: "... דבשבת ישנים יותר מבימות החול... משום דשינה בשבת תענוגי".⁴⁷
- פוסק הרמב"ם: "ולמה מברכים על הבשמים במוצאי שבת מפני שהנפש דואבת ליציאת שבת משמחין אותה ומיישבין אותה בריח טוב".⁴⁸
- בהלכות יום טוב פוסק הרמב"ם: "חייב אדם להיות בהם שמח וטוב לב הוא ובניו ואשתו ובני ביתו וכל הנלוים עליו... כיצד הקטנים נותן להם קליות ואגוזים ומגדנות והנשים קונה להן בגדים ותכשיטין נאים כפי ממונו והאנשים אוכלין בשר ושותין יין שאין שמחה אלא בבשר ואין שמחה אלא בייין".⁴⁹
- בפורים מצוה לאכול סעודה ולהשתכר.⁵⁰

המותרות כמוכרחות... על כן יבקש שיהיו כל צרכיהם, אפילו המותרות שכבר התרגלו בהם, לפניך". וראה פלא יועץ ערך שחוק, שעומד על נזקי השחוק ובכל זאת אינו מציע לעשות תקנה בענין. וראה שו"ת מנחת יצחק ג לג, שהמג"א הורה שלא למחות באלו המשחקים בשם משום טעם זה. וראה סעיפים שז שי.

³⁹ ראה סעיף סו.

⁴⁰ רש"י בבלי סנהדרין ע"א ב ד"ה יין ושינה וכו'.

⁴¹ יפה תאר על ברי"ר פ א. וראה סעיף רסא הערה 10.

⁴² קובץ תשובות לחתם סופר (=שו"ת חת"ס ח) לב. וראה שו"ת משיב דבר ב נו.

⁴³ ראה משך חכמה דברים כא יח.

⁴⁴ ישעיה נח יג.

⁴⁵ רמב"ם שבת ל ז. וראה שו"ע או"ח רפא א בהגה: "ויש להאריך ולהנעים בזמירות ואין למחות במאריך בהם, אע"פ שהמוחה מכין משום ביטול תורה".

⁴⁶ שו"ע או"ח רפ א. וראה רש"י כתובות ס ב ד"ה מע"ש וכו': "שהוא ליל תענוג ושבתה והנאת הגוף".

⁴⁷ ערוך השולחן או"ח רפא א.

⁴⁸ רמב"ם שבת כט כט.

⁴⁹ רמב"ם יום טוב ו יז – יח.

⁵⁰ ראה שו"ע או"ח תרצה א - ב.

על בתי הדין למנוע עיסוק בתענוגים אסורים.⁵¹

על הפרנסים לפעול במתינות להרחקת הציבור מתענוגים, בבחינת שמאל דוחה וימין מקרבת.⁵²
טיפוח תענוגות רוחניים כותב הראי"ה קוק: "על ידי מה שאין משתדלים להרחיב את התענוגים הרוחניים בכשרות... נופלים לתאוות גסות..."⁵³

סייג לתורה פוסק הרמב"ם: "אעפ"י שאשתו של אדם מותרת לו תמיד, ראוי לו לתלמיד חכם שינהיג עצמו בקדושה ולא יהא מצוי אצל אשתו כתרנגול".⁵⁴ וכותב הכסף משנה: "... שתקנו טבילה לבעלי קריין כדי שלא יהיו תלמידי חכמים מצויין אצל נשותיהם כתרנגולים."⁵⁵

באמשטרדם קבלו תקנה שלא זו בלבד שאסור להכנס לבתי משחק ולבתי ריקודים, אלא שאף אסור להיות עמם בקשרי מסחר או לסייע להם בכל דרך שהיא.⁵⁶

הרב כלפון משה הכהן מציע לאסור פתיחת בתי מרזח.⁵⁷

בכל החלטה על הפרנסים לשקול את ההשלכות שעשויות להיות על רדיפת התענוגים.⁵⁸

ירידת הדורות,⁵⁹ העליה המתמדת ברמת החיים,⁶⁰ הגידול המשמעותי של שעות הפנאי,⁶¹ ותהליכי העיור המואצים⁶² מאפשרים יתר עיסוק בתענוגים. כותב הנודע ביהודה: "... ואלה

⁵¹ ראה סעיף רמא. וראה בית הבחירה על גיטין ז א: "כל מיני זמר העשויין לשמחת הוללות ושלא לכיין בהם לשבח הבורא יתברך או לצד מצוה אלא דרך קלות ראש ותענוג במיני מאכל ומשתה אסור לשמעו ולהשתעשע בו... וכן הדין לשמח חתן וכלה שכל שאין בו צד פריצות מותר ואין לו לדיין באלו אלא מה שעיניו רואות לפי מקומם ושעתם".

⁵² ראה חתם סופר, חידושים לנדה מח א: "שדים נכונו ושערך צמח וכו'". פירוש ענין הנמשל הוא... כי השערות הם מרמזים על רדיפת המותרות ודור דור ודורשיו צריכים אז להתנהג לאט לאט עם אנשי דורם ואז נקראו חכמי הדור בבחי' שדים כי הוא ראשי תיבות שמאל דוחה (ו)ימין מקרבת". וראה תורת משה מטות ד"ה *וימסרו.

⁵³ קבצים מכתב יד קדשו פנקס הדפים ד 77.

⁵⁴ רמב"ם דעות ה ד.

⁵⁵ כס"מ שם. וראה טור אורח חיים פה: "כל הטמאים קורין בתורה... חוץ מבעל קרי שבא מקלות ראש". וראה מ"ב קעה ס"ק ב שמברכים הטוב והמטיב להזכיר שלא להמשך אחר היין.

⁵⁶ תקנות הקהילה דקהל קודש אשכנזים אשר באמשטרדם עב. חוקרי תקנות הקהילות סוברים שהתקנות נגד מותרות נועדו לשתתי מטרות עיקריות: א. למנוע קנאה בקרב העניים, ראה סעיף קצג. ב. למנוע קנאה בקרב אומות העולם – ראה שו"ע חו"מ קסג ב – ג בהגה. מסתבר שהיתה לכך מטרה נוספת. בימי הביניים המסוי הקהילתי היה בעיקרו מס הון, ראה סעיפים רלה רלו, ויתכן שהפרנסים חששו שהונם של חברי הקהילה יקטן בשל בזבוז על דברי מותרות וממילא ישלמו פחות מסים.

⁵⁷ דרכי משה פרשת שמיני.

⁵⁸ ראה בבלי בבא בתרא צ ב: "אין מוציאין פירות מארץ ישראל דברים שיש בהן חיי נפש... ר' יהודה מתיר ביין, מפני שממעט את התיפלה".

⁵⁹ ראה הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות עמ' כא. על ירידת הדורות ראה סעיף עו.

⁶⁰ ראה בבלי סוטה מט ב שבעקבות המשיח היין ביוקר ומפרש רש"י: "שהכל עוסקים במשתאות".

⁶¹ על משמעות הגידול בשעות הפנאי ראה הערה 42. על משמעות להליכי העיור ראה סעיף פו הערה 38.

⁶² ראה רש"י ביצה לב א ד"ה אלפסין חרניות, שבני כרכים מקפידים על כלים נאים. וראה סעיף פו הערה 38.

מתגדלים בריקוד ואלה בזמר... ומספחת הזה פשתה בדור...⁶³ "כותב האגרות משה: "והנה במדינתנו מרוב הברכה שנתן השי"ת יש רצון ותאוה גדולה להנאות עוה"ז בכל התענוגים שקורין לזה גוד טיים שגם זה דבר המקלקל את האדם מאד שמרגיל את יצרו להתאות לדברים שאין צורך בהם ומשחית את מדותיו עד שנהפך לחיה רעה, ומתחלה מבקש לתאותיו איזה דבר היתר מרומה וכשאי אפשר לא ימנע אף באיסור עד שלהצדיק מעשיו נעשה גם לכופר ח"ו".⁶⁴ לפיכך מן הראוי לפעול בדרכים חינוכיות להסברת השלילה שברדיפה אחר מותרות.⁶⁵ הפוסקים בדורות האחרונים נמנעו מלקבל תקנות המונעות עיסוק בתענוגים.⁶⁶

על העיסוק במותרות בימות המשיח אומרת הגמרא: "והיה כאלוף ביהודה ועקרון כיבוסיי"⁶⁷ - אלו תראטריות וקרסיות שבאדום שעתידין שרי יהודה ללמד בהן תורה ברבים".⁶⁸

הרמב"ם פוסק: "ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד".⁶⁹ ומעיר על דבריו האור שמח: "שלגודל תשוקתם במושכלות ובמעשה הצדקה והיורש לא ירגישו נועם במעדנים רק יהיה בעיניהם הכרחי ובחשיבותו כעפר שתכליתו אינו רק להסיר המונעים...".⁷⁰

*

המדינות המפותחות מעמידות כיום את האדם במרכז, את פיתוח אישיותו, צרכיו ותענוגיו.⁷¹ הרשויות אוסרות תענוגים אך ורק כאשר יש בהם משום פגיעה בזולת או בציבור.⁷²

⁶³ שו"ת נובי"ת יו"ד ק"ט.

⁶⁴ שו"ת אגרות משה יו"ד ג ע"א.

⁶⁵ ראה סעיף יז הערה 34.

⁶⁶ ראה שו"ת תשובות והנהגות א שלג בענין לימוד נגינה בזמן הזה: "שאם הבנות לא תהא להם תעסוקה בעו"ה יסתובבו ברחובות באפס מעשה שעלול להביא ח"ו לדברים חמורים, לכן שתקו ולא מיחו, ואף שאין מתאבלין על ירושלים כמצוה, מכל מקום ירויחו שלא יבואו מזה לעוד עבירות". וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקנז: "ובמדינתנו כאן (דרום אפריקה) אם נאסור להם לשחוק קלפים או אפילו שח... לא יפנו לדברי תורה, אבל עכ"פ אין בזה ניבול פה ולשון הרע ומחלוקת".

⁶⁷ זכריה ט ח.

⁶⁸ בבלי מגילה ו א.

⁶⁹ רמב"ם מלכים יב ה.

⁷⁰ אור שמח רמב"ם מלכים יב ה. וראה עין איה ברכות ב פרק שביעי ו: "והנה הבדל ידוע ימצא בהשקפה המוסרית על כלל העולם וחי העונג הגופני בין דיעות גדולים חכמי לב... אם יש לתן עסק להנאות החיים מצד עצמם, חוץ ממה שמובילים אל תכלית יותר נשגבה ממה שהם עצמם נערכים, או שההנאה לעצמה אין לה כל ערך... והיתרון הוא רק מצד התכלית האחרונה הבאה על ידי לקיחת החלק בחיי הגוף לדרכי היורש ודרישת החכמה שהוא יסוד שלימות האדם".

⁷¹ ראה סעיף עו.

⁷² ראה סעיף ר"ט.